

М.С. Герасимова

Донецький інститут соціальної освіти, Україна

ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 1945 – 1953 рр.

У статті аналізується вплив радянської торгівлі на повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр. Аналіз цінової політики влади, структури радянської торгівлі, її реального стану дозволив авторові зробити висновок про незадовільний рівень розвитку радянської системи постачання та споживання.

Повсякденне життя людини індустріальної епохи складно уявити без торгівлі. Розгалужена мережа торгівельних закладів (магазинів, базарів, кіосків тощо) створює механізм, за допомогою якого люди організують матеріальний простір свого буденного життя. Там вони купують те, що потрібно їм у побуті: продукти харчування, одяг, промтовари тощо. Тому комплексне дослідження історії повсякденності потребує вивчення торгівлі та її впливу на життя людей.

Мета даної роботи – дослідити вплив радянської торгівлі на повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр., тобто в останній період сталінського тоталітарного режиму.

Сьогодні проблеми радянської повсякденності активно досліджуються вітчизняними та зарубіжними істориками. У їх роботах знайшла певне висвітлення й зазначена проблема [1], [2]. Проте найчастіше вплив торгівлі на повсякденне життя радянських людей висвітлюється побіжно поміж інших аспектів буденного життя. Серед усього наукового доробку з історії радянської повсякденності особливий інтерес для нас становлять роботи Е.А. Осокіної, у яких досліджується ринок, система постачання та споживання у Радянському Союзі в 1930-х рр. [3]. На жаль, більшість праць з історії радянської повсякденності присвячено періоду 1920 – 1930-х рр. та географічно охоплюють межі Росії. Період перших повоєнних років і українську повсякденність у цілому досліджено ще недостатньо. Тому вважаємо обрану проблему актуальною і такою, що потребує досконалого вивчення. Джерельною базою дослідження є опубліковані статистичні дані, архівні документи, художня література, усні історії.

Чинники, що обумовлювали розвиток торгівлі в Донбасі у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., були несприятливими. Однією з головних ознак цієї доби був гострий дефіцит харчів та промтоварів. Причини, що його спонукали, мали комплексний характер. По-перше, давалися взнаки руйнівні наслідки Великої Вітчизняної війни. Більшість підприємств регіону, соціальна інфраструктура були зруйновані під час окупації. Без відновлення економіки неможливо було задовольнити потреби населення у продуктах харчування та промтоварах. У перші повоєнні роки зусилля населення Донбасу якраз й були направлені на відновлення економіки, передусім промисловості. По-друге, у 1947 – 1948 рр. радянське суспільство зазнало голод, який поставив на межу виживання мільйони людей. Його руйнівна сила відчувалася й у Донбасі. Це теж не сприяло розвитку торгівлі.

По-третє, посиленню дефіциту сприяли традиційні перекося радянської планової економіки. Держава приділяла найбільшу увагу розвитку промисловості. З усіх капіталовкладень у народне господарство УРСР у 1946 – 1950 рр. 44,6% отримала промисловість, 9,9% – сільське господарство, 2,9% – будівельна індустрія, 9,8% – транспорт та зв'язок,

19,8% – житлове будівництво, 13% пішло на будівництво торгівельних і комунальних підприємств, соціальних закладів [4]. Серед галузей промисловості найбільше фінансування отримувала важка промисловість (вугільна галузь, машинобудування, металургія тощо). Легка та харчова промисловість, які мали задовольнити попит населення у товарах народного споживання, фінансувалися дуже слабо. У 1946 – 1950 рр. у розвиток промисловості, яка виробляла товари споживання (група Б), інвестувалося в 6,4 рази менше коштів, ніж у галузі промисловості, які виробляли засоби виробництва (група А) [4].

З часів Великої Вітчизняної війни і до кінця 1947 р. в Радянському Союзі діяло нормоване забезпечення населення продовольством за допомогою карткової системи. Щоб купити харчі люди мали пред'явити у магазині спеціальні картки. У одні руки продавали лише обмежену кількість продуктів. Їх норми суворо регламентувалися. Наприкінці 1944 р. норма хліба для робітників складала 500 – 700 г, для службовців – 300 – 450 г, для непрацюючих дорослих та дітей (до 12 років) – 200 – 300 г [5].

Такі обмеження діяли у державних магазинах. Поряд з ними у ці роки функціонували ще й комерційні магазини, де можна було скуплятися без карток. Але комерційні ціни були в 2 – 3 рази вищі за державні.

У 1947 р. з метою стабілізації фінансової ситуації в країні радянський уряд здійснив грошову реформу. 14 грудня 1947 р. була видана постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи та відміну карток на продовольчі та промислові товари» [6]. Протягом тижня (з 16 по 22 грудня) громадяни мали обміняти свою готівку з розрахунку 10:1 (10 крб старого зразка на 1 крб нового).

Одночасно з проведенням грошової реформи відмінялася карткова система. Комерційні ціни ліквідувалися та встановлювалися єдині державні роздрібні ціни на продовольчі та промислові товари. Ціни на деякі товари дещо знизилися, зокрема на хліб та борошно – у середньому на 12%, на крупу та макарони – на 10%. На м'ясо, рибу, жири, цукор, кондитерські вироби, сіль, картоплю та овочі зберігалися існуючі пайкові ціни (тобто державні ціни періоду карткової системи). На тканину, взуття, одяг, трикотажні вироби встановлювалися ціни на рівні в 3,2 рази нижче комерційних цін. Т.В. Вронська порівняла ці ціни з довоєнними і дійшла висновку, що нові повоєнні ціни були в 3 рази вищі за довоєнні, тоді як заробітна плата людей збільшилася в цілому лише на половину [7].

Грошова реформа сприяла частковій стабілізації фінансової ситуації у країні. Вона дозволила привести кількість грошей, що були в обігу, у відповідність до потреб народного господарства. Проте вирішити усіх проблем реформа не змогла. Їй не вдалося повністю ліквідувати диспропорцію між попитом та пропозицією. Щоб купити хліб або інші продукти, доводилося вистоювати довгі черги. Іноді люди йшли за покупками в робочий час, тому що не мали змоги скупитися після роботи через нестачу товарів.

Дефіцит змушував владу шляхом нормування обмежувати попит. Згідно з постановою «Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки» від 14 грудня 1947 р. встановлювалися такі норми відпуску товарів одному покупцю: хліб – 2 кг, крупа, макарони – 1 кг, м'ясо – 1 кг, ковбасні вироби – 0,5 кг, сметана – 0,5 кг, молоко – 1 л, цукор – 0,5 кг, бавовняні тканини – 6 м, шкарпетки – 2 пари, взуття – 1 пара, мило – 1 шматок, сірники – 2 кор. [8].

Радянська роздрібна торгівля поділялась на державну та кооперативну. Частка кооперативної торгівлі у загальній структурі радянської торгівлі була невеликою. У 1950 р. в Сталінській області вона становила приблизно 10%, а у Ворошиловградській – 12% [9], [10].

Потребу в продуктах, яких не вистачало у магазинах, частково можна було задовольнити за допомогою колгоспних базарів. Пай харчів, придбаних у держмагізинах та на базарах, поділявся приблизно навпіл. У державних магазинах купували

переважно хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, на базарі – картоплю та інші овочі, фрукти, молоко, яйця. Ціни на базарах були зазвичай вищі за державні, про що свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1 – Співвідношення державних та ринкових цін на продукти харчування у Ворошиловградській області у 1948 р. (у крб) [11]

Назва продукту	Державна ціна	Ціни на ринках області	
		на 1 липня 1948 р.	на 1 жовтня 1948 р.
Яловичина – 1 кг	22 – 32	25	18
Баранина – 1 кг	(немає даних)	30	25
Свинина – 1 кг	40 – 46	50	30
Молоко – 1 л	2,50	4	3,5
Картопля – 1 кг	1 – 4	7	3,5
Свиняче сало – 1 кг	48	80	70
Олія рослинна – 1 кг	28	40	40
Масло вершкове – 1 кг	64	55	55

Ціни на ринках були вищими за державні в середньому в 1,5 рази. Проте під час сезонного падіння цін на деякі продукти, наприклад, восени на м'ясо, ринкові ціни іноді ставали нижчими за державні.

З 1948 р. по 1954 р. складовою цінової політики держави стали щорічні зниження цін. Ціни знижувалися не набагато, до того ж на товари, що користувалися найбільшим попитом, ціна падала повільніше, ніж на ті, що мали невеликий попит. Для більшості людей подібні кампанії були прикладом турботи уряду про народ: «С каждым годом жить становится легче, – розмірковували в 1949 р. домогосподарки м. Ворошиловграда, – Вот теперь и к женскому празднику мы сможем и кое-что купить, но было бы лучше, если бы цены на хлеб снизили процентов на 20, а чтоб государство не терпело убытка, можно было б на некоторые другие товары цен не снижать» [12]. Проте інші люди бачили недосконалість цінової політики: «Что это за снижение? Народ ожидал большего. Снизили цену на соль на 30%, когда соль и так дешевая. Рабочим нужно ее килограмм на месяц. Лучше снизили бы цены на хлеб не на 10%, а на 50%» [12].

Російська дослідниця О.Ю. Зубкова відзначає, що кампанії зі зниження цін мали пропагандистський характер: «...зниження цін стоять у першому ряді популістських заходів, які використовує влада для підтримки свого авторитету і формування в суспільстві комплексу позитивних емоцій» [1, с. 86-88]. Якби там не було, зниження цін, хоч і незначне, мало позитивний вплив на психологічний стан людей (що давало впевненість у завтрашньому дні) та поступово сприяло покращенню матеріального добробуту населення.

У рамках досліджуваної проблеми немаловажним видається дослідити купівельну спроможність населення Донбасу. Аналіз бюджетів 1000 родин Сталінської області за 1952 р. дозволяє зробити такі висновки. У середньому зі всіх коштів, що витрачалися протягом одного кварталу, 40 – 45% йшло на купівлю продуктів харчування; 2 – 3% – на харчування в громадських закладах; 15 – 20% – на придбання одягу, білизни, тканини, взуття, галантереї; близько 1% – на купівлю палива, 2 – 4% – на оплату комунальних послуг, 1 – 3% – на придбання культуртоварів, 1 – 1,5% – на культурно-розважальні заходи, 4 – 5% витрачалися на цигарки, вино, горілку; 3 – 8% – на придбання облігацій держпозики, майже 10% – на сплату податків та членських внесків [13]. Дані сімейних бюджетів говорять про те, що грошей, які заробляли люди, не вистачало на повне

задоволення їх потреб. Основні кошти (70 – 85%) витрачалися на харчування, придбання одягу, держпозику та податки. Потреби в інших благах задовольнялися в другу чергу, коли це дозволяв кошторис.

Про існування багатьох проблем у сфері торгівлі свідчать численні скарги на працівників торгівельних установ з боку покупців, інформація про які міститься в документах профспілкових організацій. Люди скаржилися на брак різноманітних товарів (хліба, крупи, макаронів, консервів, м'яса, ковбас, риби, овочів, кондитерських виробів, тканини, одягу, взуття, меблів тощо), низький рівень їх якості, черги, обрахування та обважування, брутальність продавців, приховування дефіцитних товарів та їх продаж через чорний хід, «по благу», «з-під прилавка», завищення цін, порушення санітарних норм тощо. У більшості випадків при перевірці ці скарги підтверджувалися [14].

Однією з гострих проблем у сфері торгівлі була спекуляція. Під спекуляцією розуміли перепродаж товарів, куплених у державних магазинах, або придбаних в інший спосіб. Держава розцінювала спекуляцію як тяжкий злочин та передбачала для спекулянтів кримінальну відповідальність.

Набула поширення міжрегіональна спекуляція, коли люди їздили по різних регіонах країни, скуповували там дефіцитні товари, а потім перепродавали їх у Донбасі. Наприклад, з Москви везли промтовари, з Ростова, Маріуполя, Лисичанська – соду, Воронежа – пухові хустки [15].

Спекулянтами ставали люди з різних соціальних прошарків. Одні були багачами, що наживалися на людських потребах. Багато можливостей для спекуляції мали працівники торгівельних закладів. Завідувачі магазинів, ОРСів та інших постачальницьких організацій йшли на всілякі махінації з метою приховати товар, а потім продати його дорожче. Спекулювали як керівники, так і пересічні продавці.

Інших людей до спекуляції спонукало скрутне матеріальне становище, потреба заробити шматок хліба. Це заняття було дуже ризикованим та не завжди прибутковим. Мешканка Ворошиловградської області Є.Г. Кисельова для того, щоб прогодувати дітей, продавала на базарі старий одяг, а одного разу спробувала перепродати куплений в магазині товар: «В тысячу девятсот сорок шестом году я задумала спикнуть, выгадать на кусок хлеба, набрала мыла в магазине по благу и поехала в Попасную, торговать на рынок, простояла целый день и ничиво не уторговала...» [16].

Держава активно боролася зі спекулянтами, вважаючи, що саме спекуляція породжує дефіцит. З подачі влади у суспільстві спеціально формувалось уявлення про спекулянтів як злочинців, що заважають розвиткові соціалістичної економіки. Пересічні люди не любили спекулянтів, хоч це і не заважало користуватися їхніми послугами. Свідченням цього є уривок з повісті «Кто из вас генерал, девочки?» Г.М. Щербакової: «...Я ведь с детства помню, как Лелькиному отцу возили дефицит. Как вы его прятали. Помнишь, Лель? Шпроты под стопочку простынь»; «Лелька морщилась, потому что ей противно было, как прячут они от людей свою жизнь. Одежля и шубу показывать нельзя. Плоские баночки шпрот Соня не должна видеть. Хорошие конфеты, которые мать брала в магазине по специальному звонку, они прятали в шифоньере, а не в буфете. Все было под секретом, все было под замком...» [17].

Специфіка радянської торгівлі свідчить про те, що люди не просто купували товари, а «діставали» їх. Слово «дістати» за радянських часів мало особливе семантичне навантаження, було ширшим та змістовнішим ніж просто «купити». Воно підкреслювало, що купити товар дуже складно – це потребує серйозних зусиль, часу, зв'язків.

Боротьба зі спекулянтами не давала очікуваних результатів. Ліквідувати це явище було неможливо. Насправді не спекуляція спричиняла дефіцит. Навпаки, вона була його наслідком, одним із шляхів боротьби з тотальним дефіцитом, важливим механізмом

самозабезпечення населення в тоталітарному суспільстві. Реальні причини дефіциту полягали в перекосах між галузями радянської економіки, про які йшлося вище. Російська дослідниця Е.А. Осокіна позитивно оцінює роль спекуляції у радянській торгівлі, зазначаючи, що спекулянти «виконували, таким чином, важливі функції у соціалістичній економіці, по суті, виправляючи огріхи державного планування. Скуповуючи товар у великих центрах, спекулянти розвозили його потім по містах та селах країни, становлячи одне з найважливіших джерел постачання населення» [18].

Спекуляцією у Радянському Союзі вважався не лише перепродаж продукції. Часто до спекулянтів зараховували людей, що продавали власноруч зроблену продукцію, наприклад, кустарів, які виготовляли одяг, меблі тощо. Згадуючи повоєнні роки, Г.Т. Герасимова розповіла про жінку, яка розмальовувала хустки, а потім продавала їх. Через це її заарештували та звинуватили у спекуляції [19]. Людям доводилося вдаватися до підсобних промислів таємно, з постійним страхом бути арештованими та засудженими за спекуляцію.

Продукцію кустарних промислів та інші непродовольчі товари теж, як і харчі, можна було купити на базарі. Такі ринки називали барахолками, «тучами». Проте частка промислових товарів, які купували на базарах, була меншою за частку товарів, що люди купували в державних магазинах. Перша становила приблизно 20 – 30%, друга – 70 – 80% [20].

Дослідження радянської торгівлі у контексті повсякденного життя населення Донбасу дозволяє зробити такі висновки. Соціалістична радянська економіка орієнтувалася на розвиток важкої промисловості. Сільське господарство, легка та харчова промисловість були розвинуті слабо. В умовах повоєнної розрухи та голоду 1947 – 1948 рр. це призвело до гострої нестачі харчів та промтоварів. Дефіцит проявлявся у напівпорожніх полках магазинів, довжелезних чергах, спекуляції. Радянська торгівля не змогла в повному обсязі задовольнити попит населення Донбасу у найнеобхідніших товарах. Це суттєво ускладнювало повсякденне життя людей, змушувало їх не просто жити, а «виживати», «діставати», «ховати», а також винаходити інші стратегії та практики задоволення власних буденних потреб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Зубкова Е.Ю. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 229 с., с. 86-88.
2. Козлова Н.Н. Сцены из частной жизни периода «застоя»: семейная переписка [Электронный ресурс] / Н.Н. Козлова // Журнал социологии и социальной антропологии – 1999. – № 2 (3). – Режим доступа до журн. : <http://www.soc.pu.ru/publications/jssa> тощо.
3. Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського зобілля»: розподілення і ринок в снабженні населення в роки індустріалізації. 1927 – 1941 / Е.А. Осокіна – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 271 с.
4. Саржан А.О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. : дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.О. Саржан. – Донецьк, 2004. – С. 77, 519, 96.
5. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945 – 1999 рр.) : [навч. посіб.] / Саржан А.О. – Донецьк : Сталкер, 1999. – С. 58.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986) // КПСС; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Изд. 9-е, доп. и испр. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 8 : 1946 – 1955. – 1985. – С. 157-164.
7. Вронська Т.В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941 – 1947 рр.) / Т.В. Вронська // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 181.
8. Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945 – 1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС – КДБ УРСР) / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / [відп. ред. В.М. Даниленко]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 330.

9. Донецкая область за 50 лет: статистический сборник / [отв. за вып. З.Д. Лях]. – Донецк : Статистика, 1967. – С. 162.
10. Луганская область за 50 лет : статистический сборник / [отв. за вып. Д.А. Вертиков]. – Донецк : Статистика, 1967. – С. 165.
11. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО), ф. П-179, оп. 3, спр. 854, арк. 134.
12. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 986, арк. 31.
13. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. Р-4249, оп. 3, спр. 4831, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 65-74; спр. 4832, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84; спр. 4980, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84; спр. 5236, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84; спр. 5226, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84; спр. 4871, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84; спр. 4879, арк. 1-8, 25-32, 49-56, 75-84.
14. ДАДО, ф. Р-920, оп. 2, спр. 130, арк. 29-31, 69, 98, 99.
15. ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 437, арк. 194-197.
16. Козлова Н.Н. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо»: опыт лингво-социологического чтения / Н.Н. Козлова, И.И. Сандомирская. – М. : Гнозис, Русское феноменологическое общество, 1996. – С. 114.
17. Щербакова Г.Н. Кто из вас генерал, девочки? : [повесть] / Г.Н. Щербакова // Щербакова Г.Н. Вам и не снилось : [повести, рассказы]. – М. : Советский писатель, 1983. – С. 158, 182.
18. Осокина Е.А. 1936 – 1941: предпринимательство и рынок в период «свободной торговли» / Е.А. Осокина // Социальная история. Ежегодник, 2000. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – С. 156.
19. Герасимова Г.Т., 1932 р. народження, м. Донецьк, початкова освіта. – Бесіда тривала 2 години 9 хвилин. – Запис зроблено автором 24.01.2004 р.
20. ДАДО, ф. Р-4249, оп. 1 дод., спр. 246, арк. 1-77.

М.С. Герасимова

Влияние советской торговли на повседневную жизнь населения Донбасса в 1945 – 1953 гг.

В статье анализируется влияние советской торговли на повседневную жизнь населения Донбасса в 1945 – 1953 гг. Анализ ценовой политики власти, структуры торговли, ее реального состояния позволил сделать вывод о неудовлетворительном уровне развития советской системы снабжения и потребления.

M.S. Gerasimova

Influence of the Soviet Trade on the Daily Life of Population of Donbass in 1945 – 1953

Influence of the Soviet trade on the daily life of population of Donbass in 1945 – 1953 is analyzed in the article. The author studied the price policy of the authority, structure of the trade, its real state and came to the conclusion that the Soviet system of supply and consumption was unsatisfactory developed. Deficiency of products and manufactured goods was its characteristic feature. It didn't allow people to organize their daily life according to their requirements and people had to resort to special models of behavior, for example, to speculate, "procure" and "hide" goods. It didn't improve population of Donbass life quality.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2011.